

B.GENJEMURATOVTIŇ ERKIN QOSÍQLARÍŇDA UYQASLARDÍŇ TÚRLERI

Esbosinova Dilara Jańabaevna

*Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti
Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası assistenti*

Annotatsiya: *Maqalada qaraqalpaq ádebiyatınıń talantlı shayırlarınan biri B.Genjemuratovtıń lirikalıq shıǵarmaları, usılar qatarında erkin qosıqlar, olardıń formalıq ózgeshelikleri haqqında sóz baradı.*

Gilt sózler: *lirikalıq qaharman, erkin qosıq, seslik uyqas, anafora, alliteraciya.*

Аннотация: *В статье рассматриваются о лирических произведениях Б. Генджемуратова, одного из талантливых поэтов каракалпакской литературы, в том числе о свободных песнях, и их формальных особенностях.*

Ключевые слова: *лирический герой, свободная песня, качество звука, анафора, аллитерация.*

Annotation: *The article talks about the lyrical works of B. Genjemuratov, one of the talented poets of Karakalpak literature, including free songs, and their formal features.*

Key words: *lyrical hero, free song, sound quality, anaphora, alliteration.*

XXI ásir qaraqalpaq poeziyası qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili wákili, milliy ádebiyatımızdıń hár tárepleme rawajlanıwına hám dúnya júzine tanılıwına óziniń lirikalıq qosıqları menen úlken úles qosqan shayırlarımızdıń biri Baxtıyar Genjemuratov boldı. Onıń shıǵarmaları qáleń ádebiyat tárepinen bolsın, qáleń til tárepinen bolsın anıq bir izertlew obykti bola alatuǵınlıǵı, shayır shıǵarmaların oqıǵanımızdan-aq sezilip turadı. Xalıq shayırı B.Genjemuratov qaraqalpaq ádebiyatında elewli orın iyeleytuǵın shayırlardıń biri. Ol qanday tematikada qálem terbetse de, meyli Watan yamasa xalıqlar doslıǵı, meyli milliy úrp-ádet, dástúr yáki muhabbat temasında bolsın, onda lirikalıq qaharman filosofiyalıq, didaktikalıq kózqarasta pikirleydi.

Haqıyqatlıq *semser*dur,
Qında jatsa tatlanar.
Júrek – batır, til – batır,
Qosıq *jaw*ǵa atlanar...
Lek-lek *lášker*, lek *lášker*,
Qáhárlengen kóp ásker,
Sıymay keter buwıńǵa,
Sıymay keter ırǵaqqa,
Sınıp keter qatarlar...

Qilish, qalqan – Gápplerim

Qan maydanda satırlar.

(“Saylandı shıǵarmalar”, “Jarılıs”, 96-bet)

Bul mısalda berilgen ***semser, láshker, qilish, qalqan*** sózleri búgingi kúnde qollanıwıwdan pútkilley shıǵıp arxaizmge aylanǵan. Bir qaraǵanda bul sózler bizge ertede ata-babalarımızdıń jaw menen ayqasında qollanǵan urıs quralların esletedi. Biraq ta bul qatarlardı oqıy otırıp, biz onda jámlengen mazmundı uǵıw ushın bul sózlerdi tuwra sol dál mánisinde túsinbeymiz. Báلكim turmısımızda qollanıwıwdan shıǵıp qalǵan bul sózler kórkem súwretlew quralları xızmetin atqarıp ketken. Qosıqtı qayta-qayta oqıy otırıp men bul qatarlardı ádebiyat maydanında óz ornın tabıwǵa umılǵan shayırdıń júrek sózleri sıpatında túmindim.

Semser – jawǵa qarsı gúreste qollanılgan eń kúshli qural dep qarayıwıń bolsaq, shayırdıń haqıyqatlıqtı semserge teńewi arqalı hárqanday waqıtta da haqıyqatlıq birinshi orında turadı, ol hámme nárseden kúshli, ol qayısıwı múmkin, biraq hesh qashan da sınbaydı demekshi bolǵanlıǵın ańlawımızǵa boladı. Haqıyqıy talantqa iye shayırlar ádebiyatta máńgi jasaydı demekshi bolıp turǵanday kórinedi.

Lek-lek ***láshker***, lek ***láshker***,

Qáhárlengen kóp ásker,

Sıymay keter buwıńǵa,

Sıymay keter ırǵaqqa,

Sınıp keter qatarlar...

Qilish, qalqan – Gápplerim

Qan maydanda satırlar.

Bul qatarlardagı ***lek-lek láshker*** bul ádebiyat maydanında sap tartqan qosıq qatarları. Shayır meniń gápplerim – ***qilishim, qalqanım*** dep aytıw arqalı bular meniń bul maydandagı tiykarǵı qurallarım dep turǵanday kórinedi.

Bul qatarlardı oqıy otırıp, shayır dóretiwshiliginde qosıq uyqasınıń ayrıqsha túrleriniń biri bolǵan seslik uyqastıń tiykarǵı orın iyeleytuǵınlıǵın kóriwimizge boladı. Qosıq qatarlarında sózlerdiń basında dawıssız seslerdiń qaytalanıwı – alliteraciya qubılısı qosıqtı jáne de tásirleńdirgendey kórinedi.

Sıymay keter buwıńǵa,

Sıymay keter ırǵaqqa,

Sınıp keter qatarlar...

Bunda “s” sesine quralǵan alliteraciya.

Qilish, qalqan – Gápplerim

Qan maydanda satırlar.

Bunda “q” sesine quralğan alliteraciya.

Sonday-aq shayırdıń tómenдегі qosıǵında bir yamasa bir neshe bóntlerde birdey sózler yamasa sóz dizbekleriniń baslanıwınan ibarat bolǵan anaforalardıń sheberlik penen qollanılǵanlıǵın kóre alamız.

Temir tordıń ishinde – ayıw,
Temir tordıń ishinde – qasqır.
Maymıldıki – báhá qol jayıw,
Kiyiklerdiń kózinde jas tur.

Temir torda ınıranadı sher,
Temir torda – dártli arıslan...

Bul qosıq qatarların oqıy otırıp, eń dáslep ómirдегі qanday da bir qıyınshılıqta, qıyın kúnlerde turǵan insanlar kórdim. Bunda temir tor ǵam-qayǵı hám qıyınshılıq simvolı, al ondaǵı ayıw, qasqır, maymıl sıyaqlı zoologiyalıq obyektlerge kórkemlik baǵıshlanıp, endi olar kórkem obraz sıpatında turmısta túrli taypadaǵı insanlardı súwretlew ushın qollanılǵan. Ómirde (ayıw) kúshli, (qasqır) jawız insanlar da qıyın awhalǵa túseди. Ayırımlar qol jayıp kómek sorasa, ayırımlar onı jılaw menen ǵana jeńedi. Haqıyqattan da, ómirde túrli jaǵday bolıwı múmkin: birde quwanış, birde qayǵı. Qıyın kúnlerdi shayır temir torǵa megeztedi. Bul tordan hárkim óziniń ephilligi yamasa aqlı menen ǵana shıǵa aladı. “Temir tor” dep baslanǵan qatarlarda bul anaforalar bolsa qosıqtıń ózine tán intonaciya menen oqılıwın támiynley otırıp, qosıqtıń tásirsheńligin jáne de asırǵan.

Shayırdıń erkin qosıq formasında jazılǵan qosıqlarında da anaforalardıń júdá sheberlik penen qollanılǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Professor Q.Orazımbetov “Házirgi qaraqalpaq lirikasında kórkem formaların evolyuciyası hám tipologiyası” monografiyasınıń “Batis kórkem formaları qaraqalpaq lirikasında” bóliminde erkin qosıq formasında qaraqalpaq ádebiyatında belsendilik kórsetip kiyatırǵan dóretiwshi sıpatında B.Genjemuratovtı atap kórsetken edi.¹

Erkin qosıq bul sonday janr ondaǵı oy-tolǵanı, ayılajaq pikir ápiwayı qosıq qatarlarına jayǵaspaydı. Hátte onda anaforalardıń júdá kóp berilgenligin kóremiz. Sebebi olar qosıqta intonaciyanıń kóterińki bolıwın da ayırıqsha orın iyeleydi.

Awzınan

¹ Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. Нөкис, 2004. 55-б.

Qan kóbik burqırap
Qara nar
ıyesiz, ámengersiz qańgırıp baratır.
Qara nar jer dızerlep
qulağan máhál
ıńrandı dúnya –
jańgırıp baratır,
jańgırıp baratır...
Usı jańgırırqta –
biygúna lashlar.
Usı jańgırırqta – dúnyanıń dárti.
Usı jańgırırqta – ármanlar asqar!
Usı jańgırırqtıń ózi de
... ja-ar-tı....!!

Shayırdıń bul qosıǵı úlken dárt, tolǵanı, qayǵırır ruwxındaǵı epkin menen jazılǵan. Qosıqta “jańgırırq” sózi kóp qaytalanadı. Bul arqalı bolsa shayırdıń óz pikirini jáne de tereńlestirip, aydınlastırıp baradı. Bul “jańgırırq” xalqımızdıń tariyxınan kelip turǵan bir ses, qanshadan qansha urıslarǵa gúwá bolǵan azalı ses, qansha kóshiwler menen xanlardı kórgen ármanlı ses. Bul qosıqtaǵı tereń oy menen tasqın pikir usı ses tásirinde dúnyaǵa kelgen, yaǵnıy ıyesiz, ámengersiz qańgırıp baratırǵan qara nar obrazındaǵı ápiwayı xalıqtıń tariyxtaǵı turmısınan dóregen.

Solay eken, biz shayırdı B.Genjemuratovtıń qosıqların oqıy otırıp, onıń dóretpelerinde hár bir sóz biykarǵa tańlanbaǵanlıǵınıń gúwası boldıq. Sebebi shayırdıń dóretiliwshiligi janlıq hám formalıq jetiliske, kórkemlik jaqtan filosofıyalıq oytolǵanıslarǵa qaray bet burǵan. Sonlıqtan, shayırdı qosıqları hárqashan da súyip oqla beredi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Allambergenov K., Orazımbetov Q., Paxratdinov Á., Bekbergenova M. XX ásir qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı. II bólim. Tashkent
2. Генжемуратов Б. Сайланды шығармалары. Нөкіс, 2012.
3. Оразымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы ҳәм типологиясы. Нөкіс, 2004.